

A BÜNTETÉS DICSÉRETE

MAROSÁN György

BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar
H-1165 Budapest, Diósy Lajos u. 22-24.; e-mail: marosan.gyorgy@mail.datanet.hu

Abstract: The article surveys the role of the institutions of punishment in the societies. In the past years – besides of analyzing the other-regarding behavior – more and more experiments were carry out examine definitely the effect of the punishment. The subjects of these experiments were partly human persons, partly agents of computer simulations. The results of the experiments show much more appropriate picture about role of the punishment institutions in the societies. The article presents the characteristics of different types – direct, indirect, and altruistic – punishments. It argues that the punishment behavior of different people depends on their personality and the life-history, and their social circumstances also. The article analyses the different types of distortion of punishments. In summary it claims that the different institutions of punishments are essential for integration of the society.

Összefoglaló: A cikk a büntetés intézményének a társadalom életében betöltött szerepével foglalkozik. Az elmúlt években – a másokra-tekintő viselkedés mellett – egyre több, kifejezetten a büntetés hatását elemző kísérletet hajtottak végre. E kísérletek résztvevői konkrét személyek, és számítógépes ágensok egyaránt voltak. Az eredmények a korábnál jóval árnyaltabb képet festettek a büntetésnek a közösség működésében betöltött szerepéről. A cikk bemutatja a különböző típusú – közvetett és közvetlen, illetve altruista – büntetés szerepét. Rámutat arra, hogy egy adott ember büntetési hajlandósága, részben személyiségének, részben konkrét élettörténetének, főként azonban társadalmi körülményeinek függvénye. Elemzi a büntetés intézményének torzulásait: az „alul-büntetés”, a másodrendű potyautasságot, a „túl-büntetés” és az antiszociális büntetést. Megállapítja, a büntetés különböző intézményeinek alkalmazása a közösségi integráció nélkülözhetetlen eszköze

Keywords: game theory, evolutionary games, public good game, dictator game, prisoners dilemma, free riders, second order free riders, altruism, parochial altruism, altruistic punishment

Kulcsszavak: játékelmélet, evolúciós játszmák, közös javak játéka, diktátor-játék, fogoly-dilemma, potyautasság, másodrendű potyautasság, altruizmus, altruista büntetés, parókiális altruizmus, társadalmi intézmények

A társadalom létrejöttét elemző cikkek többnyire az ismeretlenek között is általánosan megnyilvánuló együttműködési készség szerepére helyezik a hangsúlyt (Fowler 2005). Egyrészt, kiemelik az emberi fajnak ezt az – állatvilág egyedeitől megkülönböztető – jellegzetességét. Másrészt viszont, csodálkoznak azon is, miként lehetséges ez, lévén az egyéni rátermettséget maximalizáló evolúció szempontjából, az együttműködés hátrányos is lehet. Mások előnyben részesítése a szűkösen rendelkezésre álló

javak felosztásánál csökkenti a saját rátermettséget, miközben a kedvezményezett előnyre tesz szert. Az evolúció logikája ezért az önérdék – másokra tekintettel nem levő – érvényesítését sugallná. A valóságban, az állatvilágban a „szociális” lények populációi igen sikeresek (Csányi 2002). Az emberi társadalmak között is azok a legfejlettebbek, amelyekben széleskörűen működnek együtt – hangolják össze a viselkedést, osztják meg az információt, és az erőforrást – nem rokoni kapcsolatban levő egyedek (Shennan 2002).

A kutatások sokáig természetes alapfeltevésként fogadták el, hogy a közösségeket a mások érdekeinek jó-szándékú tekintetbe vétele tartja össze. Ehhez képest, a büntetésnek, és a mögötte megbúvó érzelmeknek, a bosszúnak és az irigységnek az átlagember pro-szocialitást gyengítő hatást tulajdonít. Az elmúlt években azonban egyre több, kifejezetten a büntetés hatásait vizsgáló, kísérletet hajtottak végre. Ezek eredményei jóval árnyaltabb képet festettek a büntetésnek és a szankcióknak a közösség működésében betöltött szerepéről. A cikk összefoglalja ezeket az eredményeket és bemutatja a – társadalmi evolúció során fokozatosan intézményesülő – büntetésnek a közösségek fennmaradásában betöltött szerepét.

A KÖZVETETT BÜNTETÉS

Az altruizmussal – saját erőforrások ellenszolgáltatás nélküli átengedésével – szemben a büntetés olyan cselekedetként határozható meg, amely egy partnerrel való együttműködés lehetséges változatai közül (1) neki kárt (költséget) okozót választja, (2) olyan indítékból, amely a válasz a másik (vélt vagy valóságos, múltbeli, vagy jövőbeli) cselekedetére. A büntetés fenti meghatározásából következik, hogy a jelenség alapvetően az ember (és csak kisebb mértékben az emberszabásúak) jellemzője, hiszen megjelenik benne a másodrendű intencionalitás szintjéhez kötődő „gondolkodás”. A büntetési akció alapja a másik fél bennünket érintő akciójával kapcsolatos várakozásunk, majd az akciója által előidézett hátrány, és a feltételezésünk, hogy cselekedhetett volna/cselekedhetne másként is.

A büntetés sok szempontból is elemezhető. A pszichológia, a mások viselkedésével kapcsolatos várakozásában való csalódás kiváltotta érzelmeket vizsgálja. A humán etológia, a csalódás, illetve az erre válaszként megjelenő düh, vagy éppen bosszú evolúciós gyökereit kutatja. A jog-tudomány a büntetés társadalmilag legitim mechanizmusait, és a konkrét büntető intézmények működését írja le. A szociológia a közösségekben élő ember, büntetéssel kapcsolatos beállítódását, míg a történelem-tudomány a fejlődése során kialakuló büntetés intézményi formái, és azok szerepét törekszik megérteni. Fontos megkülönböztetni a decentralizált, a közösség tagjainak informálisan is alkalmazott büntető viselkedését, és a fejlett társadalmakban létező, centralizált, részben az állam által működtetett büntető és jutalmazó intézményeket (Elster 1995). Ebben a cikkben az egyén büntető akcióinak a közösség működésére gyakorolt – és a kísérletekben feltáruló – hatásait elemezzük, de feltárjuk a büntetés intézményesülésének mozgatórugóit.

A büntetés már része volt a legelső – az ismétléses fogolydilemma (IFD) játék számítógépes szimulációjára épülő – kísérletnek (Axelrod 1990). Az IFD játékban a kölcsönható partnerek választhatnak az „együttműködő” és „nem-együttműködő”

viselkedés között, és ennek következményeképpen, - a kifizetési mátrix alapján - meghatározott pontokat kapnak. A kísérletben ugyan számítógépes programok „játszotak” egymással több meneten keresztül, de a programok kidolgozójuk személyiségét, és a közösségbeli viselkedésről alkotott feltételezéseit tükrözték. A játék ilyen általános feltételek mellett megválaszolhatóvá tette a kérdést: milyen viselkedés vezet a sikerre egy emberi társadalomban? A versenyben végül győztes tit-for-tat (TFT) program két sorból állt: először működj együtt, majd tedd mindig azt, amit partnered az előző lépésben. Ez az „pofon-egyszerű” stratégia – a későbbi elemzések szerint - négy alapelve épült: (1) előlegezd meg a bizalmat, (2) soha ne csalj elsőként, (3) mindig add vissza, ha becsaptak, (4) ne büntess megtorlóan (sorozatban).

A TFT stratégiában háromféle, büntetésként interpretálható lépés azonosítható. Először, a játék indulásakor, az együttműködést választó fél, partnerének „nem-együttműködő” („csaló”) lépését, – önzésből, vagy bizalmatlanságból eredő – büntetésként értelmezheti. Másodsor, a TFT, a „csaló” lépésre, figyelmeztetésnek szánt, büntető, „nem-együttműködéssel” válaszolhat. Harmadsor, egyes stratégiák esetén előfordul – ezt a TFT soha nem teszi – hogy a partner „csaló” lépésére, megtorlóan büntető, „nem-együttműködő” lépések sorozatával válaszol. Az a tény, hogy a siker-stratégiának is eleme a büntetés már utal arra, hogy nélkülözhetetlen része az ismeretlen partnerrel való – hatékonysági követelményekre is tekintő – együttműködésnek. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy az ismétléses játék esetén, csak meghatározott büntetési stratégia vezet sikerre. Nem célszerű – még ha csak bizalmatlanság miatt is - a játékot „nem-együttműködéssel” kezdeni. A tapasztalatok szerint ezt a másikat – egyébként együttműködő - fél büntetésként értelmezi, és hosszabb távon visszavonhatja együttműködési készségét. Másrészt, – és sokak számára ez még nehezebben elfogadható – a nem-együttműködő partner, a leghatékonyabban, a figyelmeztető célú, de következetesen alkalmazott „büntető” lépésekkel nevelhető. Nem remélhető ugyanis – ellentétben sokak feltételezésével - hogy a csalónak a példamutatástól megjön majd az esze. A büntetés elmaradása - éppen az ellenkezőleg – arról győzi meg, a „csalás” kifizetődik. Harmadrészt, nem érdemes megtorlóan büntetni: ez megakadályozza, hogy ha partnernek mégis „megjön az esze” visszatérhessen a normális együttműködéshez.

Az IFD játék sikere nyomán az idők folyamán több, együttműködési helyzetre vonatkozó játékelméleti modellt dolgoztak ki. A következő „játékcsalád” tagjai, a diktátor-játék (DJ), és az ultimátum-játék (UJ) voltak (Guth et al. 1982). Ezek lényege: a játékvezető valamennyi – általában az adott közösségben elérhető egy napi átlagfizetésnek megfelelő – pénzt ad az egyik játékosnak, aki ezt tetszőleges arányban megosztja önmaga és a másik játékos, a kedvezményezett (K) személy között. A DJ-ban a K-nak passzív a szerepe, legfeljebb elmerenghetett a felosztáson. Az UJ-ben viszont lehetősége van befolyásolni a játék menetét: mérlegelheti, elfogadja, vagy visszautasítja az ajánlatot. Ha jóváhagyja a felosztást, akkor mindkét fél megkapja a felajánlott felosztásból neki járó részt, ha viszont elutasítja, akkor egyikük sem kap semmit. A UJ-ban tehát a büntetés – a TFT-hez hasonlóan – közvetett. Az ajánlat visszautasítása ugyanis végső soron altruista büntetésnek tekinthető: a visszautasítás miatt sem a felosztó, sem a kedvezményezett nem kap semmit.

A különböző közösségekben végrehajtott kísérletek az emberre univerzálisan jellemző viselkedés-mintát tártak fel. Egyrészt, minden társadalomra jellemző, hogy a

méltánytalanság – amelynek megítélése persze eltérő a különböző társadalmakban – büntetést von maga után, és a kiváltott büntetés arányos a méltánytalanság mértékével (Henrich et al. 2006). Ugyanakkor, a szakembereket mehökkentette, hogy – a várakozásokkal ellentétben – a fejlett piacgazdaságok polgárai mehökkentően együttműködően, és igazságérzettel közelítettek az ismeretlenekhez. Ez a tény a közgazdaságtan alapfeltételezésének – a racionális, és saját érdek maximalizálására törekvő egyed – tükrében váratlan (Camerer et al. 2006). A gazdasági racionalitás ugyanis azt sugallja: „minél kevesebbet engedj át, és ha bármilyen keveset adnak is, azt fogadd el”. Ehhez képest az ipari társadalmak polgárai a DJ-ban – amikor a másik fél még „visszaszólni” sem tud – hajlandók 25-30 százalékot átengedni. Az UJ-ban pedig – amikor a másik félnek aktív szerepe van, elfogadja-e a felosztást, vagy sem – a résztvevők jelentős százaléka 45-50 közötti felosztást választott, míg a 30% alatti ajánlatot rendre visszautasítják (Henrich 2006). Ezzel összevetve viszont – szintén váratlan módon – a kevésbé fejlett, de közösségibbnek gondolt társadalmak polgárai az idegenek iránt jóval kevésbé voltak méltányosak, és együttműködők.

A következő kísérlet-típus, az ún. közös javak játéka (KJJ). Ebben egy kisebb, 4-5 fős csoport minden tagja kap valamilyen pénzüsszeget, amelynek szabadon eldönthető részét felajánlhatták a csoportnak. A játék vezetője a csoport-tagok önkéntes felajánlásaiból összeálló befektetést megnöveli (pl. megkétszerezi), majd ezt egyenlő mértékben visszaosztja a tagoknak. Ezzel egy különös szociális dilemma jön létre: az egyéneknek érdekében áll a saját pénz egy részét a közösség számára átadni, hiszen a megnövelt közös vagyon visszaosztása miatt ez jó üzlet. Ám még nagyobb a csábítása annak, hogy ne adjon be a játékos a közösbe pénzt, hiszen úgyszólván fog mások befektetésekének hozadékából. S valóban, a kísérletek első menetében, a résztvevők többsége számottevően hozzájárult a közöshöz, ám a társak önző viselkedésének hatására a befektetési hajlandóság gyorsan lecsökkent, és végül gyakorlatilag megszűnt (Fehr–Gintis 2007). A közösség-barát befektetők, a társak potyautas viselkedésének hatására visszavonják a befektetési hajlandóságukat. Ellentétben azonban a FD játékkal, ahol a TFT közvetett és önmagának is kárt okozó büntetése többnyire észre térítette, és visszavezette az együttműködéshez a csaló partnert, a KJJ-ban az együttműködés visszavonása a közösség széteséséhez vezetett.

AZ ALTRUISTA BÜNTETÉS

Az eddigi kísérlet-típusok alapváltozataiban a büntetés csak közvetetten volt jelen. Az 1990-es évek végén azonban elkezdődött a közvetlen büntetés „aktusának” bevezetése a játékokba, és ez a kiegészítés érdekes eredményeket hozott (Fehr–Gächter 2002). A büntetést kétféle formában alkalmazták: vagy a résztvevő érintett (aki az igazságtalan felosztás szenvedő alanya volt), vagy a kísérletekbe beillesztett harmadik fél, megítélve a lezajlott cserét, a rendelkezésére bocsátott összegből – tehát saját költségén! – tehetett igazságot, megbüntetve a felosztót. A büntető, egységnyi saját pénzen, két-, vagy három-egységnyi csökkenést idézhetett elő az igazságtalannak minősített fél vagyonában, mintegy megleckéztetve azt. A büntetésnek ezt a típusát nevezték el altruista büntetésnek (AB), mivel: (1) a büntető saját forrásainak terhére gyarorolja, (2) nem kap közvetlenül nyereséget érte, (3) a konkrét „célszemélynek” vi-

szont kárt okoz. A büntetés „költsége” mindenképpen megfontolásra késztet: össze kell vetni a büntetés mértékét, a lejátszódott eseményből kiolvasható igazságtalanság mértékével, és saját anyagi érdekével. A közgazdaságtan hagyományos feltételezése alapján azt várnánk, hogy racionális ember nem dob ki pénzt megbüntetni másokat, amiből nem származik közvetlen haszna (Boyd–Matthew 2007). Még kevésbé várható, hogy az egész ügyletben közvetlenül nem érintett „harmadik” fél, – saját költségen – megbüntet egy ismeretlent, mert igazságtalannak minősítette annak, egy másik ismeretlen személlyel szembeni viselkedését. Az elmúlt hónapokban született vizsgálat azt mutatta, hogy az emberi lény altruista viselkedése részben örökölt, részben tanult. Az idegeneket illető altruizmus, és ugyanakkor az idegenek etnocentikus – a csoporthoz tartozók, és az ahhoz nem tartozók eltérő – megítélése azonban alapvetően tanult viselkedés (Fehr et al. 2008).

Az első, célzottan AB-t alkalmazó kísérletben, 240 egyetemi hallgató vett részt, akikből négy-fős csoportokat alkottak (Fehr–Gächter 2002). A csoporttagok mindegyike 20 pénzegységet kapott, amelyet vagy megtarthatnak maguknak, vagy egy tetszőleges részét „beadhatták” a közösbe. Ez a közös vagyont a kísérletvezető megszorozta 1,6-al és egyenlő arányba visszaosztotta a résztvevőknek. A csoportok felének viszont megadták azt a lehetőséget, hogy a befektetési akció lezajlását követően, amikor mindenki megtudhatta az egyes tagok befektetéseinek mértékét, saját pénzéből, – 1 pénz árán, 3 pénz levonással – büntethette azokat, akiknek a hozzájárulását alacsonynak ítélték. A játék 10 meneten keresztül folyt, és a csoportok tagjai folyamatosan változtak, így az ismételt találkozásból származó torzító hatásokat is kiküszöbölték.

A kísérletben a játékosok világos büntetési stratégiája rajzolódott ki (Fehr–Gächter 2002: 137–138). (1) A résztvevők túlnyomó többsége (84,3 %) legalább egyszer büntetett, 34%-a több mint ötször, és csaknem 10 %-a több mint tízszer. (2) A büntetések 75%-át a magas-szintű befektetők hajtották végre, az alacsony szintű befektetők rovására. (3) Minél alacsonyabb volt egy résztvevő hozzájárulása a „közöshez”, annál gyakrabban, és annál nagyobb mértékben volt célpontja a büntetésnek. (4) A büntetés hatására a korábban alacsony szintűen befektető résztvevők befektetési hajlandósága jelentősen nőtt. A büntetés lehetősége mellett az átlag-befektetések mértéke csaknem kétszerese volt a büntetés nélküli helyzetnek. (5) Ugyanez fordítva is érvényesült: amint kikapcsolták a büntetés intézményét, a befektetési hajlandóság azonnal visszaesett, és harmadára csökkent. A kutatók a kísérlet lezajlását követően kérdőívvel elemezték a résztvevők viselkedésének motivációját, és arra a következtetésre jutottak, hogy a célzottan és bosszúálló következetességgel alkalmazott büntetést nem a közösségi-befektetés preferálása, hanem a potyautasok viselkedése által kiváltott negatív érzelmek irányították. Ez arra utalt, hogy nem a „jó-szándék” és a közösségért érzett aggodalom, hanem a csalás ténye kiváltotta felháborodás, és bosszúvágy idézte elő a büntetést, és vezetett a – végső soron a közösség érdekeit szolgáló – befektetési hajlandóság emelkedésére (Bhattacharjee 2006).

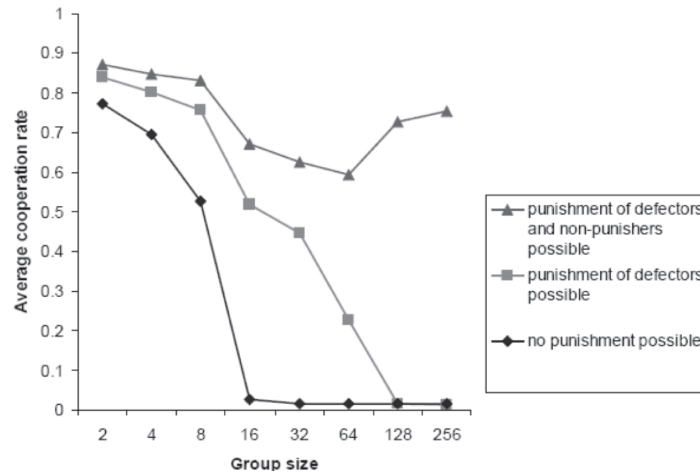
Az eredmények egyértelműen mutatták, hogy – ellentétben a közgazdaságtan klasszikus paradigmájával – a valóságos emberek hajlamosak: (1) előszeretettel, (2) saját költségen is, (3) bár nem egyenlő mértékben, és nem egyforma stratégiával büntetni (Henrich et al. 2006). Az elmúlt évtizedben legalább ötven, a legkülönbözőbb fejlettségi szinten levő, eltérő természeti és társadalmi körülmények között élő

csoportban végrehajtott kísérletek azt mutatták, hogy nem csupán az együttműködési készség (és ennek háttérében jelen levő altruizmus) tekinthető általános és magyarázható igénylő emberi tulajdonságnak. Épp így általános, – de tulajdonképpen még meglepőbb és éppen ezért még inkább magyarázatra szorul – az altruista büntetési hajlandóság is: nevezetesen hogy a föld legkülönbözőbb pontjain élő ember hajlandó saját költségén másokat megbüntetni – még akkor is, ha neki ebből semmi közvetlen haszna nem származik (Hauert et al. 2007). A büntetési hajlandóság ilyen elterjedése arra utal, a büntetésnek adaptív szerepe van az emberi közösségek stabilitásában (Fehr–Gintis 2007). (Nem elegendő a bosszúra, és az irigységre, esetleg a gyűlöletre hivatkozó pszichológiai beállítódásra utalni, hiszen – mint látni fogjuk – a büntetési hajlandóság éppen a fejlett, és piacos társadalmakban magas.)

A büntetést az elvárt viselkedéstől való eltérés, vagyis a norma-sértés váltja ki, és a szankció közvetlenül a norma-sértők ellen irányul. A kísérletekben a közösségbe való befektetés volt az elvárt norma, és büntetés a norma-sértők, vagyis a potyautasok megrendszabályozásának eszközeként működött. Ám a norma-sértésnek lehetnek közvetettebb formái is. Mivel a büntetés evolúciósan hatékonynak bizonyult, a következő lépésben elvárt viselkedéssé – vagyis normává vált – a büntetési hajlandóság is. Így normásértő viselkedéssé válik a potyautasok megbüntetésének elmulasztása. Ezt a (költséges) büntetéstől való elzárkózást nevezték a kutatók másodrendű potyautaságnak. Ezzel párhuzamosan pedig, felvetődhet a másodrendű potyautasok megbüntetésére is. A kísérletekben így elemezni kezdték a másodlagos büntetés hatását a közösség stabilitására.

A kísérletben számítógéppel szimulálták a FD játék lezajlását különböző méretű – két-főstől, egészen 256 fősig terjedő – csoportokban (Fehr–Fisherbaheer 2003). A játék feltételeit úgy határozták meg, hogy a csoportok egy résznek nem volt megengedve a büntetés, másik részének „csak” a potyautasok büntetésére volt lehetősége, míg egy harmadik részüknek megadták mind a potyautasok, mind pedig, a potyautasok büntetésétől elzárkózók (vagyis a másod-rendű potyautasok) megbüntetésének lehetőségét. Ha kizárólag a csoport tagjainak együttműködési készségére – a kölcsönös altruizmusra – hagyatkoztak, csupán néhány fős csoportok létezhetek stabilan. (Lásd az alábbi 1. ábrát Fehr–Fisherbaheer 2003. 770.) Ilyen feltételek mellett egy tucatnál több tagot számláló közösség egyszerűen nem életképes. Ha tehát kizárólag az egyének együttműködési készségére hagyatkozunk, egyszerűen nem létezhetne társadalom. Amikor azonban megadjuk a potyautasok megbüntetésének lehetőségét a stabilan együttműködő egyénekből álló közösség mérete elérte a két tucatot, de a stabil „létezés határa” itt is alatta marad a 128 főnek.

Ám ha lehetőséget adunk az elsődleges, és a másodlagos büntetésre egyaránt – lásd az ábra – a közösség 256 tagnál nagyobb méretben is életképes maradt. A kísérlet azt mutatta, a társadalom fennmaradását sem az altruizmus, ám még az első-rendű altruista büntetés sem képes biztosítani. A történelem során, az egyre növekvő méretű társadalmak stabil létezését, kezdetben a szocializáció során átadott, a norma-szegés visszaszorítására szolgáló egyéni büntető stratégiák alkalmazása, majd különböző típusú, büntetést végrehajtó – pl. a büntetés költségeit részben átvállaló állami - intézmények működtetése, végül a közvetlen büntető intézményeket kiegészítő, „másodlagos” büntető (és épp így, a másodrendű jutalmazó) intézmények (pl. vallás, vagy a „dicsőség” közösségi számontartása) bevezetése biztosította (Marosán 2008).

1. ábra Az együttműködési készség a büntetés-nélküli, altruista és a másodlagos büntetés esetén

Forrás: Fehr–Fisherbaheer 2003:770 o.

A fenti kísérlet – érvelhet bárki – bizonyítja ugyan, hogy az AB-nek fontos szerepe van a közösség fennmaradásában, de felvethető – és vannak is erre utaló jelek (Kionary–Barclay 2005) – hogy az emberek, nem szívesen élnek a büntetés rendszerében. Ha tehetnék – és megválaszthatnák hol, milyen körülmények között éljenek – a büntetés nélküli társadalmat választanák, és csak a társadalmi nyomásnak engedve fogadják el a büntetést. Egy következő kísérletben „rákérdeztek” erre a feltételezésre. Az erre irányuló vizsgálatban a résztvevőknek induláskor felkínálták a „büntetéses”, illetve a „büntetés nélküli” kísérleti feltétel közötti választás lehetőségét (Rockenbach–Milinski 2006). A résztvevők 70%-a induláskor a „büntetés nélküli” kísérleti csoportot választotta. A választás következményei megrázóak voltak: a „büntetés” intézményét alkalmazó csoportban jóval nagyobb volt a közösségbe való befektetés, és mivel idővel egyre kevesebb lett a potyautas, és így egyre csökkent a büntetés költsége az egyének számára. Ezzel szemben a „nem-büntető” társadalmában hamar túlsúlyra jutottak a potyautasok. Mivel pedig ezzel párhuzamosan gyorsan lecsökkent a „befektetés” mértéke, így a reménybeli „potya” hamarosan nullára csökkent, és a társadalom is elszegényedett. Amikor pedig, a kísérlet későbbi szakaszában, a résztvevők szembesültek a választott csoportjukban lezajló folyamatokkal, a korábban büntetés-nélküliséget preferáló résztvevők egyre nagyobb arányban részesítették előnyben a „büntetés” lehetőségét felkínáló csoportot. Világossá vált ugyanis előttük, hogy a büntetéses csoportban a közösségbe való befektetés magasabb szintű volt, mint a büntetés nélküliben (Rockenbach–Milinski 2006: 719).

Ugyanezt a kérdést vizsgálta egy másik kutatócsoport a közös javak játékának ismétléses változatát alkalmazva (Güerker et al. 2006). Ebben a kísérletben is felkínálták a résztvevőknek a büntető, illetve nem-büntető csoportok választását, és az eredmények megegyeztek a korábbival. Induláskor csupán a résztvevők 1/3-a választotta a büntetés

intézményét felkínáló csoportot (Gürerk et al. 2006: 109). Ugyanakkor ez a választás nem pusztán morális, vagy kényelmi preferencia volt. A büntető intézmények alkalmazását elfogadó egyének hajlandók voltak: (1) saját költségen jelentős mértékben büntetni a csoport potyautasait, ugyanakkor, (2) a nem-büntető csoportok tagjainál átlagban 40%-kal többel hozzájárulni a közösségi forrásokhoz. És fordítva, a nem-büntető csoportot választók között igen magas volt a potyautasok aránya, és egyénileg kevesebbel járultak hozzá a közösséghez, mint a büntetők. Ennek eredményeképpen a büntetés intézményét alkalmazó csoportok közösségi befektetéseinek mértéke jelentősen meghaladta a nem-büntető csoportokét. Jellegzetes volt, ahogyan a nem-büntetők reagáltak erre a helyzetre: fokozatosan alkalmazni kezdték a büntetés intézményét. A kísérlet végső szakaszában a büntetést alkalmazó csoportok aránya elérte a 90%-ot, és a különbség az egyéni hozzájárulás mértékében még szélsőségesebb lett. A büntetők a kapott források 95%-át befektették a közösbe, míg a nem-büntetők hozzájárulása a 0-ra esett vissza. Még két érdekes – és társadalmunk mai helyzetét figyelembe véve elgondolkoztató – tapasztalatra tettek szert a kutatók. Az egyik: azok a résztvevők, akik potyautasból büntetőkkel váltak – a neofitákra jellemző viselkedéssel – magasabban hozzájárulók, egyben szigorúbban büntetők lettek, mint az eredetileg is büntetők. A másik: miközben a szabályok betartásában egyaránt szerepe van a pozitív ösztönzőknek (a jutalomnak) és negatív (büntető) szankcióknak, egy jutalomra átlagban 1.66 büntetés jutott, ami a büntetés ilyen mértékű preferenciájára utal (Gürerk et al. 2006: 110).

A BÜNTETÉS DICSÉRETE

A felsorolt kísérletek összességükben megvilágítják, egyben magyarázatát adják annak a történelmi tendenciának, hogy a büntető-intézmények különböző formáinak alkalmazása miként támogatja az egyre nagyobb közösségek létrejöttét, és fennmaradását. Ebből a szempontból a büntetés intézményei – sokat átkozott állam, és a különböző viselkedést-befolyásoló társadalmi intézmények, mint a törvény, az erkölcs, sőt a vallás is – evolúciós adaptációknak tekinthetők (Marosán 2008). Úgy tűnik, éppen akkor van jelentősége a „másodlagos” büntetésnek, amikor az adott közösségben viszonylag gyorsan, tömeges, és jelentős viselkedés-módosítás megy végbe, a forradalmak vagy korszakváltást jelentő reformok (pl. a honfoglalás) során. Ilyenkor kéz a kézben kell haladnia az „elsődleges” (a norma-sértőkre összpontosító) és a „másodlagos” (a norma-sértők büntetését elmulasztókra irányuló) büntető-intézményrendszer fejlődése. Ahhoz, hogy a közösség viszonylag gyorsan magáévá tegye az új, és a történelmi hagyományaitól elütő szabályt – a közvetlen szabályszegők büntetése mellett –, a szabályszegést gyakran csak „kívülről” szemlélő egyéneket is büntetéssel kell rászorítani arra, szabályszegést tapasztalva lépjen ki passzív szerepből, és vállaljon részt – saját költségén – a szabálykövetés kikényszerítésében. Ezért volt fontos a honfoglalás idején, a letelepedéssel egyidejűleg, amely új együttélési szabályok (új törvények) kialakítását kívánta meg, a kereszténység felvétele, amely legitimálhatta ezeket a szabályokat, és másodlagos büntető (egyben másodlagos jutalmazó) szerepet betöltve segíthette, és hatékonyabbá tette az új normák működését.

A közösség hőse tehát nem csupán, sőt nem is elsősorban Teréz Anya, aki a „másik orcáját is odanyújtja”, hanem – hangozzon ez bármilyen szentségsértően – a „magányos

cowboy”, aki saját kárán (néha saját élete árán is) leckézteti meg a közösség megkárosítóit. Bizonyos korszakokban azután – pl. amikor különböző okok miatt robbanásszerűen elterjed a „potyautasság” – még fontosabb az altruista büntetés, mint a feltétel nélküli jó-szándék. Világosan bizonyították ezt saját IFD játékot alkalmazó kísérleteim (Marosán 2006). Ebben, 5 csoportban, 68 hallgató, harminc meneten keresztül játszott a IFD játékot. A játék elején és végén kérdőívvel azonosított viselkedéstípusok számba vétele lehetővé tette, hogy a viselkedési stratégia változását nyomon követhessük. A kísérlet eredményei megmutatták, hogy a játék során nyert – gyakran negatív - tapasztalatok hatására, a kísérlet végére, mind a túlságosan „elnéző” (feltétel nélkül együttműködő), mind pedig, a „csaló” (bizalmatlan, és önző) stratégiát választók aránya visszaszorult. A 30. menet végére – a korábban végrehajtott kísérletekkel összehangban – a „kedves, de büntetni kész” TFT emelkedett ki „siker-stratégiaként”.

Ugyanakkor a kísérlet igazolta: a közösség szempontjából az elnéző, „majd csak észreveszi magát” stratégia nem csupán ön-, de közveszélyes is. Önveszélyes, mert a helytelenül viselkedőt megerősíti abbéli tudatában: egyedül hatékony, és ezért követésre érdemes korábbi – önző, és csaló – stratégiája. Ugyanakkor, ez a viselkedés közveszélyes is, mert segít a közösséget károsító viselkedés terjedésében. A pro-szocialitás kikényszerítéséhez elengedhetetlenül bizonyult a TFT-k világosan felismerhető, határozott, de nem megtorló büntetése. Ennek hiányában különös ciklust ír le a társadalom: „káoszt” > „bizonytalan együttműködés” > együttműködő TFT-k társadalma > jóindulatú (elnéző) TFT-k társadalma > növekvő számú potyautas > túlsúlyra jutó potyautasok és lecsökkenő együttműködés > a közösség szétesik, és egymástól elszigetelt aktorok halmazává válik. A „káoszt” visszaállt, és az aktorok újra elkezdhetik hosszú és küszködéssel teli útjukat újra a pro-szocialitás felé (Fowler 2005).

A BÜNTETÉS KONTEXTUS-FÜGGÉSE

A büntetés tehát – mint látjuk – nélkülözhetetlen eszköze a társadalmi létnek. Ugyanakkor, az is világos, hogy egy adott közösségben élő átlagos ember, büntetési hajlandósága változó: részben személyiségének, részben konkrét élettörténeke, jelentős mértékben azonban társadalmi körülményeinek függvénye. Figyelmünket alapvetően a társadalmi tényezőkre összepontosítva, megállapíthatjuk, egy konkrét személy büntetési hajlandósága alapvetően három tényezőtől függ: (1) a társadalom fejlettségétől (gyűjtögető, letelepült, vagy ipari társadalomban él-e?), (2) a közösség homogenitásától (sok, vagy kevés környezetében az eltérő életmódot folytatók száma), (3) a kísérletben résztvevők – gyakran a kutatók figyelmét elkerülő – egyedi társadalmi kapcsolataitól és speciális körülményeitől.

Büntetés hajlandóságot – erre korábban már utaltunk – mindennek előtt az adott közösség fejlettségi szintje befolyásolja. A DJ, az UJ, valamint a KJJ kísérletekből a következő általános szabály vonható le: minél kiterjedtebb a munkamegosztás az adott közösségben, és – ebből következően - minél inkább rászorultak egymásra az ismeretlenek, egyben minél inkább tapasztalják az ismeretlenekkel való együttműködés előnyét, annál magasabb lesz mind az együttműködési, mind pedig a büntetési hajlandóság (Henrich et al. 2004). Ennek a ténynek az a magyarázata, hogy minél fejlettebb a közösség, minél jobban integrálódott világgazdaságba, tagjai annál inkább ta-

pasztalják, hogy életkörülményeiket alapvetően befolyásolja: környezetükben élők milyen mértékben tartják be az együttműködést segítő közösségi szabályokat. Ebből adódik az a beállítódásuk, hogy ismeretlenek között is szabálykövetők lesznek, ugyanakkor hajlamosabbak lesznek az együttműködés szabályai ellen vétőket – a potyautasokat – megbüntetni. A kísérletekben ez a beállítódás abban mutatkozik meg, hogy gazdaságilag minél fejlettebb közösség tagjai a résztvevők, annál több forrás átadását várja el az ismerentlentől, és egyben maguk is annál magasabb saját forrást hajlandók átengedni. Ugyanakkor büntetési szituációban, magasabb altruista büntetést lesznek hajlandók alkalmazni (Marosán 2007). Egészében – a közvélekedéssel ellentétben – az ipari társadalmak polgárai a vándorló közösségek tagjaival összevetve, együttműködőbbek az idegenekkel – inkább hajlamosak megosztani velük forrásaikat, és megelőlegezni nekik a bizalmat – ugyanakkor, hajlamosabbak altruista büntetéssel kényszeríteni őket az együttműködésre, és kevésbé fogadják el a méltánytalanságot.

A másik – az elmúlt időszakban végrehajtott – kísérlet, amely a büntetés kontextus-függését mutatta, a közösségek összetételére összpontosított. A kísérletre Pápua Új Guineai Felföld két kicsiny, egymástól elkülönülő, de együttműködő és egymással nem ellenséges viszonyban levő közösségénél került sor (Bernhard et al. 2006). A kutatók, a DJ speciális változatát játszották, amelynek három résztvevője eltérő szerepet tölthettek be. A felosztó (D), az általa kapott összeget saját belátása szerint szétoszthatta önmaga és a kedvezményezett (K) között. Ha ezt a felosztást az ítélkező (I) nem tartotta igazságosnak, megbüntethette – saját kárán – a felosztó személyt. A kísérletben különböző összetételű csoportokat alkottak: volt, ahol mindhárom személy egy törzsből származott, (DKI), volt, ahol K és I, származott azonos törzsből (KI), volt, ahol D és K tartozott egy törzshez (DK), és végül, volt, ahol D és I tartoztak azonos, míg K „idegen” törzshez (DI).

Az eredmények egyértelműen igazolták: az önző személy minden esetben számíthat arra, hogy akár a saját, akár az idegen törzs „igazságtevője” megbünteti, ugyanakkor a méltányosságot nemcsak a saját, hanem az idegenek felé is elismerték. Ez az egyenlőség és igazságosság értékeinek – nem egyformán érvényesülő, de mindenütt előbukkanó – univerzalitására utal. Jellegzetesen eltérő volt azonban – és a csoportösszetételtől függött – a büntetési hajlandóság: magas-szintű volt a DKI és a KI esetben, míg alacsony a DI és DK esetben. (Ezt a jelenséget nevezték a kutatók „parókiális altruizmusnak”.) DKI esetben – mivel az egyenlőség és a méltányosság értékeit magasra értékelték a résztvevők – várható volt a norma-sértők büntetése. A KI esetben, a DKI-val összemérhető büntetési hajlandósága az ún. etnocentrikus viselkedés szemszögéből logikus. A modern korból is jól ismert érzés kifejezője: a saját csoporttaggal szemben méltánytalanul eljáró idegen büntetést érdemel. A DI és DK esete ugyancsak az etnocentrizmus modellje alapján értelmezhető. A DI esetben idegen „járt pórul”, a saját csoportot nem érte kár, saját pénzen nem érdemes büntetni. Ezzel szemben a DK esetben, a büntető helyzetében levő, de más törzshöz tartozó I úgy okoskodik: kevés közöm van ahhoz, miként élnek az idegenek, emiatt nem éri meg saját pénzen igazságot tenni.

A „parókiális altruizmus” jelenségét azután számítógépes szimulációs kísérletben is vizsgálták, és ellenmondásos jelenségre bukkantak (Choi et al. 2007: 636). A kutatók az ágenseket két „génnel”, illetve azok két „alléljával” ruházták fel: lehettek toleránsak, vagy etnikai szemléletűek, és lehettek altruisták vagy nem-altruisták. Ezután a genetikai meghatározottságuk alapján négyféle viselkedésű (nyitott altruista, nyitott nem-altruista,

etnocentrikus altruista, és etnocentrikus nem-altruista) menetenként párokba sorsolt ágensek több-száz meneten keresztül kölcsönhatottak. A kölcsönható ágensek hálózatából azután két – egymástól alapvetően eltérő, de az adott feltételek között egyaránt stabil, és magas „rátermettségű” – közösség emelkedett ki: a nyitott nem-altruista (önző kereskedőké), és a etnocentrikus altruista (önfeláldozó harcosoké).

A fenti kísérlet azt látszik bizonyítani, hogy amennyiben – miként az emberiség fejlődésének hosszú korszakaiban – a közösségek kapcsolatát inkább jellemezte a harc, mint a kereskedelem, a saját közösség önfeláldozást is magában foglaló előnyben részesítése, és egyidejűleg más közösségek ellenséges elutasítása közösségi rátermettséget növelő, tehát adaptív jellemzővé válik. A „parókiális” altruizmus jelensége arra világított rá, hogy nem csupán az együttműködési, de a büntetési készség is jellegzetesen „etnocentrikus”. Ez a kísérletileg igazolt tény pedig magyarázza mindennapjaink – szomorúan megélt – tapasztalatát, hogy a közösségek differenciálódásával, és heterogenitásának növekedésével az együttműködési és a büntetési készség is visszaesik, és a közösség kevésbé integrálttá válik.

Az antropológusok kezdettől fogva felhívták a figyelmet a különböző közösségekben végrehajtott kísérletek eredményeinek kontextus-függésére (Lesorogol 2007). A játékelméleti vizsgálatok ugyan – a társadalomtudományok hagyományos módszereihez képest – világos és szabványos feltétel-rendszert alakítanak ki, mégsem képesek teljesen kiszűrni a kontextus-függést, ami számottevően befolyásolhatja a résztvevők viselkedését. Amikor például az egyik kísérletben a résztvevők számára a problémát szociológiai kérdésként fogalmazták meg, a játékosok magasabb szintű együttműködési készséget mutattak, mint amikor közgazdasági kérdésként prezentálták azt. Jellegzetes különbséget találtak a különböző nemzeti gyökerű résztvevők kockázat-vállalási és döntési stílusa között. A korábban említett 16 kis közösséget elemző kísérletben például arra figyeltek fel, hogy a tanzániai Hazda törzs tagjaival ellentétben – akik hajlandók voltak jelentős mértékű AB-ra – a perui Machiguenga törzs viszonylag kevés készséget mutatott ugyanerre. Egy másik kísérletben a francia résztvevők inkább „büntetés-pártiak”, míg az irakiak inkább vonakodók voltak az AB tekintetében. Hasonló módon befolyásolja a KJJ-ben az együttműködési készséget, de épp így a büntetési hajlandóságot, a résztvevők közösségének nemrég átélt kollektív tapasztalata. Így például egy kenyai kísérletben, a térségben nemrég lezajlott közös beruházás pozitív tapasztalatai növelték a befektetési hajlandóságot (Esminger 2006). Mindez arra figyelmeztet, az eredmények értelmezésénél óvatosan és körültekintően kell eljárni, és a kontextuális tényezők nem elhanyagolhatók.

A BÜNTETÉS TORZULÁSAI

Az eddigiek egyértelműen bizonyítják: a büntetés különböző intézményeinek alkalmazása a közösségi integráció nélkülözhetetlen eszköze. Ennek nem mond ellent, hogy a büntetésnek – miként az altruizmusnak is – megvannak a „torzulásai”. A „torzulás” kifejezés arra utal, hogy a viselkedés szempontjából kevert - altruista, konformista, csaló egyedeket egyaránt tartalmazó – valóságos társadalomban, létezhet olyan büntető stratégia, amelynek alkalmazása a proszocialitás gyengüléséhez, végső esetben, a közösség széteséséhez vezethet. Az eddigi kutatások a „proszociális” büntetési

stratégia négy jellegzetes „torzulására” hívták fel a figyelmet: (1) „alul-büntetés” (Fehr–Gächter 2002), (2) másodrendű potyautasként a büntetéstől való elzárkózás (Dreber et al. 2008), (3) a „túl-büntetés” (Fehr–Rockenbach 2003), (4) az antiszociális büntetés (Herrmann et al. 2008).

Az „alul-büntetés”, kudarcot eredményező, következményeit már az első IFD játékok feltárták. Még világosabbá tették azonban a „büntetés-nélküliség” egyéni, és közösségi-rátermettséget rontó jellegét a korábban idézett – és a büntetés nélkülözhetlenségét tanúsító – kísérletek. Még azok is, akik nem értenek egyet azzal, hogy a szabályok ellen vétőket meg kell rendszabályozni, a valóságos életben, szembetalálkozva a büntetés-nélküliség állapotának életminőséget és közösségi jólétet rontó hatásával maguk is bevezetik a büntetés intézményét. Úgy tűnik az emberiség eddigi történelmében az egyre fejlődő, és mind összetettebb formát öltő büntető-intézmények nélkülözhetetlen eszközei a fejlődés fenntartásának. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy bármiféle büntetés egyaránt hatékony lenne.

A büntetés-stratégia második torzulása: a másoknak kárt okozó szabályszegők megbüntetésétől – „másodrendű” potyautasként – való elzárkózás. Bemutattuk (lásd 1. ábra), hogy a közösség stabilitásának megőrzésében szerepe van nemcsak az elsődleges, de a másodlagos büntetésnek. A másodrendű potyautas, az őt közvetlenül nem, csupán a közösség más tagját érő „atrocitást” nem reagálja le altruista büntetéssel, hanem tovább lép: nem hajlandó saját forrásokat áldozni a másokat megkárosító csaló megleckéztetésére. A legutóbbi kísérletben a kutatók azt vizsgálták, vajon milyen kimenete lesz az együttműködő, a csaló, és az altruista-büntető stratégiát követő egyedekekből álló csoportnak (Dreber et al. 2008). Az adott feltételek mellett az altruista (és költséges) büntetés emelte ugyan a csoporton belüli együttműködés mértékét (a kontrollként vizsgált, csak együttműködőket, illetve csalókat tartalmazó csoporthoz képest), ám nem növelte a csoport átlagos eredményét.

Ez az eredmény arra utal, hogy a közösség érdekében saját költségen a csalókat megbüntető – miként a „Hét mesterlövész” című filmben a cowboy-ok egy része – ráfizetnek, miközben a proszocialitás fennmaradásából származó előnyöket, az egyébként szabálykövető, de a szabályok áthágóinak megbüntetésével nem bajlódók aratják le. Mivel ők betartják a pro-szociális szabályokat (vagyis nem potyautasok), de nem alkalmazzák az altruista büntetést sem, így maximálni tudják egyéni rátermettségüket (Milinsky et al. 2008: 297). Felismerték tehát, hogy az adott helyzetben közvetlenül érzékelhető „nyerő-stratégia”: együttműködni, de nem vesztegetni pénzt a csalók – saját költségen történő – megbüntetésére, bízva abban, hogy ezt majd mások megteszik. Az oka, hogy a „másodrendű” potyautasság stratégiája is a torzulásnak tekinthető: következményeként a proszocialitás fennmaradásához nélkülözhetetlen altruista büntetést maladaptívvá – vagyis evolúciósan hátrányossá – válik. Azok akik, a közösség érdekében, saját forrásaikat feláldozva büntettek, az elszenvedett veszteségek hatására vagy közömbössé válnak, és nem büntetnek tovább, vagy egyszerűen kipusztulnak. Így végeredményben a közösség proszocialitása meggyengül, és ez az egész társadalom kára lesz. Nem véletlen hát, hogy a társadalmak sokféle, az altruista és nem altruista büntetést stabilizáló mechanizmust működtetnek. Ilyenek az indirekt reciprocitás (vagyis a jó-hírnév), amely az adott közösségben számon tartja, és elismeri a közösség érdekében tett jótetteket (Panchanathan et al. 2004). Ilyen azonban maga az állam (és sokféle

intézménye) is, amely az egyéntől függetlenített törvényhozói, és végrehajtói apparátusának finanszírozásával, és működtetésével átvállalja az altruista büntetés terheit.

A büntetési stratégia harmadik torzulása a „túl-büntetés”, valamint, ide sorolható az ún. „nem-legitim” büntetés. A „túl-büntetés” veszélyeire már a TFT bemutatása kapcsán felhívtuk a figyelmet. A TFT sikereinek lényeges összetevője volt, hogy kifejezetten elutasította a megtorlást, amikor a „megcsalt” fél – A Döbrögit háromszor elvető Ludas Matyiként – sorozatos „nem-együtműködéssel” sújtjuk a korábbi menetekben őt „becsapó” partnerét. A TFT egyik – ritkán kiemelt – nagyon fontos jellemvonása, hogy nem a büntetésre, hanem az együtműködés helyreállítására összepontosít. Büntetése pusztán figyelmeztetés: minthogy mindent az életben másokkal való együtműködésből szerzünk, a legfontosabb az együtműködés fenntartása, illetve helyreállítása. A „nem-legitim” büntetés jelenségére az ún. bizalom-játék (BJ) egy egyedi változatát alkalmazó kísérlet hívta fel a figyelmet (Fehr–Fisherbaheer 2003). Ebben a játékban az egyik résztvevő, a befektető (B), a rendelkezésre bocsátott összegből saját belátása szerint adhat (vagy nem ad) ad át bizonyos részt partnerének. Az átadott összeget a játékvezető megháromszorozta, majd ebből a kedvezményezett (K) visszaadhatott B-nek, annyit, amennyit akart. A büntetés beillesztésével, a menet végén B, aszerint, hogy méltányosnak érezte-e a K által neki visszajuttatott összeget, a játékvezetőn keresztül (vagyis ebben az esetben nem saját költségen) levonással büntethette K-t.

A kutatók meglepetésére az esetek számottevő többségében a „büntetési intézmény” bevezetése – részben ellentétben a korábbi kutatásokkal – nem emelte, inkább csökkentette a későbbi menetekben a „visszaautalt” pénzek mennyiségét. Ez a csökkenés B alacsony „viszont-igénye” esetén alacsony volt, jelentős „viszont-igény” esetén ugyanakkor nagy, és ez a későbbiekben lényegesen csökkentette az együtműködés mértékét (Fehr–Rockenbach 2003: 140). A kutatók ezt a hatást annak tulajdonították, hogy az efféle „csereügyletek” résztvevőiben kialakul az önként átadott pénzekből való „részesedés” elvárható (morálisan indokolható) mértéke. Ha egy adott közösség tagjai azt tapasztalják, hogy mások „morálisan” elfogadhatatlan igénnyel lépnek fel – esetünkben pl. B azt látja, K vonakodik visszajuttatni az előzetesen általa átengedett pénze alapján „neki járó” összeget, vagy más szemszögből, K úgy ítéli, a befektető (B) morálisan elfogadhatatlanul sokat igényel vissza, amire annak, ellene irányuló büntetéséből következett – akkor a büntetés intézménye inkább együtműködést gyengítő, semmint azt erősítő hatású. Ez a jelenség gyakran kerül szóba, amikor az adózás etikus, vagy túlzó mértékét vitatják.

A büntetési stratégia negyedik torzulására – az antiszociálisnak nevezett büntetésre – egy legutóbb végrehajtott nemzetközi összehasonlító vizsgálat világított rá (Herrmann et al. 2008). A kísérlet során a világ 16 egymástól független – fejlettségüket tekintve számottevően eltérő – társadalmában végeztek, pontosan megtervezett, több menetes, „büntetéses” és „büntetés nélküli” formában egyaránt lebonyolított, négy-fős csoportokra épülő KJJ-ot. A „büntetéses” változat abban tért el a büntetés nélkülitől, hogy a befektetési menetet követően a tagokat tájékoztatták a többiek hozzájárulásáról, majd megadták a lehetőséget, hogy 1 saját „pénz” levonása árán, 3 „pénz” levonást idézhettek elő az általuk nem kellően „adakozónak” minősített tagoknál. Az eredmények részben visszaigazolták a korábbi kísérleteket: a résztvevők készek voltak az AB-re, és ennek mértéke függött a társadalmak típusától. Minél fejlettebb volt egy társadalom (minél kiterjedtebb

volt a piac, és a demokrácia), annál magasabb volt az AB-i hajlandóság, de egyben, annál magasabb volt a közösségbe való befektetés mértéke is.

Ugyanakkor a kutatók meghökkenésére felbukkant egy ún. antiszociális (ASZB) büntetés-típus. Így nevezték a kutatók azt, amikor a büntetés nem (csupán) a potyautasokra, hanem a közösségbe magas szinte befektetőkre is irányult. Az antiszociális büntetés bizonyos esetekben – visszafogva a magas szinten befektető tagok befektetési hajlandóságát - alapvetően lerontotta a közösségi befektetések mértékét. A kísérleti eredmények értelmezése még bizonytalan. Lehetséges, hogy egyszerűen arról van szó, akit megbüntettek, feltételezi, ezt azok követték el, akik jelentősen hozzájárultak a közösséghez, és mintegy bosszúból büntették őket. Elgondolkoztató azonban az, hogy az antiszociális büntetés mértéke viszonylag kicsi a demokratikus és ipari társadalmakban, míg magas a „rendszerváltások átesett” és viszonylagosan kevésbé fejlett a piacgazdaságú, és civil közösségekkel jellemezhető társadalmakban (Gintis 2008: 1346). Ez részben magyarázza, hogy a „jókat” is büntetők között előkelő helyen szerepeltek a volt Szovjetunió tagországaiból származó résztvevők.

A cikkben – az elmúlt évtizedben lefolytatott kutatásokat összefoglalva – azt kívánjuk bemutatni: nem csupán az együttműködési készség (az altruizmus, és a szolidaritás), hanem a büntetési hajlandóság (mások, saját költségen – sokszor irigységből vagy rosszindulatból fakadóan – történő megfegyelmezésével a közösségi szabályok betartására történő rákényszerítése) is elmaradhatatlan része a társadalmi együttélésnek. Így a közvélekedéssel szemben, igazolva a tudomány korábbi eredményeit azt kaptuk: nem pusztán a pozitív érzelmeket megtestesítő altruizmus, és együttműködési készség, hanem a többnyire negatívan megítélt büntetés, és annak intézményesült formái is nélkülözhetetlenek a globalizálódó társadalmak fennmaradásához. A büntetést nem alkalmazó közösségek – az antropológia és az általunk hivatkozott kísérletek egybehangzó tanulsága szerint – nem létezhetnek stabilan. A büntetés akkor intézményesül, amikor a közösség mérete megnő, differenciáltabb lesz. Amikor rögzül az egyenlőtlenség, kialakul a hatalmi szerkezet, és az együtt élő közösség tagjai között tömegével jelennek meg a hagyományos kultúrától számottevően eltérő életmódot folytató egyedek, vagyis a közösség heterogenitása megnő, akkor a büntetés intézményei egyre összetettebbé válnak. Az eddigi történelem – ez idáig – nem kínált büntetés-nélküli közösséget sikeres alternatívaként. Az emberiség, és annak bármely része – így a mai magyar társadalom – az előtte álló problémák megoldására ezért, tetszik, nem tetszik, nem nélkülözheti az altruista büntetést, sem pedig az ezt vállalók cselekedetének elismerését.

IRODALOM

- Axelrod, R. (1990): *The Evolution of Cooperation*. London: Penguin Books.
 Bernhard, H. et al. (2006): Parochial Altruism in Humans. *Nature*, 442: 912–914.
 Bhattacharjee, Y. (2006): The value of the Stick: Punishment was a driver of Altruism. *Science*, 312: 1727.
 Boyd, R.–Matthew S. (2007): A Narrow Road to Cooperation. *Science*, 316: 858–859.
 Camerer, C.F. et al. (2006): When Does „Economic Man” Dominate Social Behavior? *Science*, 311: 47–52.

- Choi, J.K. et al. (2007): The Coevolution of Parochial Altruism and War. *Science*, 318: 636–640.
- Csányi V. (2002): *Etológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Dreber, A. et al. (2008): Winner don't punish. *Nature*, 452: 348–351.
- Elster, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Esminger, J. (2006): Market Integration and Fairness. In Henrich, J. et al. eds.: *Foundations of Human Sociality*. Oxford: Oxford University Press, 356–381.
- Fehr, E.–Gächter, S (2002): Altruistic Punishment in Humans. *Nature*, 415: 137–140.
- Fehr, E.–Rockenbach, B. (2003): Detrimental Effect of Sanctions on Human Altruism. *Nature*, 422: 137–140.
- Fehr, E.–Fischerbaher, U. (2003): The Nature of Human Altruism. *Nature*, 425: 785–791.
- Fehr, E.–Gintis, H. (2007): Human Motivation and Social Cooperation. *Annual Review of Sociology*, 33: 43–64.
- Fehr, E. et al. (2008): Egalitarianism in Young Children. *Nature*, 454: 1079–1083.
- Fowler, H.J. (2005): Altruistic Punishment and the Origin of Cooperation. *PNAS*. 102(19): 7047–7049.
- Gintis, H. (2008): Punishment and Cooperation. *Science*, 319: 1345–1346.
- Guth, W. et al. (1982): An Experimental Analysis of Ultimatum Bargaining. *Journal of Economic Behavior and Organizations*, 3(4): 367–388.
- Gürerk, Ö. et al. (2006): The Competitive Advantage of Sanctioning Institutions. *Science*, 312: 108–111.
- Hauert, Ch. et al. (2007): Via Freedom to Coertion: The Emergence of Costly Punishment. *Science*, 316: 1905–1907.
- Henrich, J. et al. (2004): *Foundations of Human Sociality. Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Henrich, J. et al. (2006): Costly Punishment Across Human Societies. *Science*, 312(June 23): 1767–1770.
- Herrmann, B. et al. (2008): Antisocial Punishment Across Societies. *Science*, 319: 1362–1367.
- Kiyonari, T.–Barclay, P. (2005): Selective Incentives for Cooperation: Second-order Punishment vs. Second-order Reward. In Talk presented at the 17th Annual Meeting of the Human Behavior & Evolution Society, Austin, Texas, June 2005.
- Lesorogol, C.K. (2007): Bringing Norms In. *Current Anthropology*, 48(6): 920–926.
- Marosán Gy. (2006): Az arany szabály evolúciója. *Magyar Tudomány*, 12: 1489–1498.
- Marosán Gy. (2007): A proszocialis értékek evolúciója. *Közgazdasági Szemle*, LIV(július–augusztus): 716–733.
- Marosán Gy. (2008): A „viselkedésprogramok” evolúciója. *Társadalomkutatás*, 26(2): 225–246.
- Milinski, A. et al. (2008): Punisher pays. *Nature*, 452: 297.
- Panchanathan, K. et al. (2004): Indirect Reciprocity can Stabilize Cooperation without the Second Order Free Rider Problem. *Nature*, 432: 499–502.
- Rockenbach, B.–Milinski, M. (2006): Human Behavior: Punisher Pays. *Nature*, 444: 718–723.
- Shennan, St. (2002): *Genes, Memes, and Human History*. London: Thames and Hudson.